

QOQIO'TDOSHLAR (ASTERACEAE) OILASINING RUDERAL HOLATDA
O'SUVCHI VAKILLARI BILAN TANISHISH

Ilmiy rahbar: Tojiboyev Murodali Umaraliyevich
Xusanova Dilorom Nurmatjon qizi,
Komilova Arofatoy Kozimjon qizi
Andijon davlat pedagogika instituti Aniq va tabiiy fanlar fakulteti

Annotatsiya Ushbu maqolada Qoqio'tdoshlar oilasiga mansub bo'lgan o'simliklarning ruderal holda ya'ni aholi yashash punktlari va ularning atrofi, avtomobil va temir yo'llar yoqalari, partob yerlar, tashlandiq yerlar, ahlatxonalar, chorva hayvonlari qo'ralarining atroflarida o'sadigan vakillari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Asteraceae, *Acroptilon repens*, *Bidens tripartite*, *Cichorium intybus*, *Cnicus benedictus*.

Аннотация В данной статье представлена информация о представителях растений, относящихся к семейству пасленовых, произрастающих в рудеральных условиях, то есть в окрестностях населенных пунктов и их окрестностях, на обочинах автомобильных и железных дорог, партобазах, заброшенных землях, свалках, вольерах для скота.

Ключевые слова: Asteraceae, *Acroptilon repens*, *Bidens tripartite*, *Cichorium intybus*, *Cnicus benedictus*.

Annotation This article provides information about the representatives of plants belonging to the cockatoo family that grow ruderal, that is, in settlements and their surroundings, car and railway collars, partob lands, abandoned lands, stables, around cattle pens.

Keywords: Asteraceae, *Acroptilon repens*, *Bidens tripartite*, *Cichorium intybus*, *Cnicus benedictus*.

Какра – *Acroptilon repens* (L.) DS.

Какра o'simligi qoqio'tdoshlar yoki murakkabguldoshlar (*Asteraceae*) oilasiga mansub o'simlik. Bu oilaga kiruvchi barcha o'simliklar turli ekologik sharoitlarda va mintaqalarda dashtlar, sahrolar, maysazor, o'rmonlar, tropiklar, qumli cho'l, toshloq va shag'alli yerlar, sho'rxok va tuzli yerlarda, sernam va xatto suvli muhitda ham o'sadigan turlari mavjud. Bu oila tarkibida barcha hayotiy shakllar qiyofalariga ega bo'lgan turlar ham mavjud bo'lib, ular Yer sharining hamma qismlarida keng tarqalgandirlar. Ular o't o'simliklar va yarim butalardir.

Oila vakillarining barglari oddiy, asosan birin-ketin, ba'zan qarama-qarshi yoki halqa bo'lib joylashgan. Barg plastinkasining shakli har xil. Yonbarglari bo'lmaydi. Gullari o'rtacha kattalikda bo'lib, har doim to'pgulda joylashadi. Murakkabgullilarning muhim belgilaridan biri – bu to'pgulining tuzilishidadir. Murakkabgullilarning to'pguli asosan savatchadir. Bu oila vakillari asosan hasharotlar yordamida changlanadi. Shamol yordamida changlanuvchi turlari ham ko'plab topiladi.

Murakkabguldoshlar oilasi o‘simliklar dunyosidagi eng yirik oilalardan biri hisoblanib, ularning Yer sharida 1000 ga yaqin turkumi va 25 mingdan ziyod turi ma’lum. O‘zbekiston florasida murakkabguldoshlar oilasining 137 turkumi va 580 tadan ortiqroq turi uchraydi.

Acroptilon repens (L.) DS. o‘simligi tik o‘sovchi, ildiz bachkilaridan ko‘payuvchi ko‘p yillik o‘simlik. Barglari mayda, xira yashil rangda, biroz tuklangan. Uning savatchasi tuxumsimon, gullari pushti, gulo‘rnidagi dag‘al tukchalari silliq, rangi oq bo‘ladi.

Acroptilon repens (L.) DS. o‘simligi haydab dehqonchilik qilinadigan barcha yerlarda, partovlarda, tog‘ yonbag‘irlaridagi, shuningdek, sug‘oriladigan yerlardagi ekinzorlar orasida keng tarqalgan begona o‘t o‘simligi hisoblanadi. U o‘zining baquvvat ildizlari bilan yerga chuqur kirib boradi. O‘simlik ildiz bachkilarini yordamida vegetativ ko‘payganligi uchun o‘simlikni batamom yo‘qotish juda qiyin ish sanaladi. Kakra ayniqsa, bahorgi g‘alla-donli va boshqa ekinlarga jiddiy zarar yetkazadi hamda la‘lmikor yerlarni va pichanzorlarni bosib ketadi.

Acroptilon repens (L.) DS. o‘simligi yashil xolatida va yaxshi quritilmagan paytida zaharli o‘simlik hisoblanadi. Shuning uchun ham o‘simlikdan xalq tabobatida turli xil dorilar tayyorlashda foydalaniladi.

Ittikanak (*Bidens tripartita L.*)

Ittikanak – *Bidens tripartita L.* o‘simligi qo‘qio‘tdoshlar (astradoshlar) (*Asteraceae*) oilasiga kiruvchi ko‘p yillik dorivor begona o‘t o‘simligidir.

Bidens tripartita L. o‘simligi ba‘zida mahalliy xalqda qoraqiz deb ham yuritiladi. Uning bo‘yi 20-80 sm gacha yetadi. Poyasi tik o‘sadi, tuksiz yoki ba‘zida siyrak tuklar bilan qoplangan, asos qismidan boshlab qarama-qarshi shoxlangan. Barglari uch bo‘lakli, kalta qanotli bandlari bilan poyada qarama-qarshi ravishda o‘rnashgan. Gullari xira sariq rangda bo‘lib, savatchali to‘pgulga jamlangan. Mevalari cho‘ziq teskari tuxumsimon, 2-3 ta tikanli, to‘rt qirrali pista meva hisoblanadi.

O‘simlik iyun-iyul oylarida gullaydi va mevasi avgust oyidan boshlab pisha boshlaydi.

Bidens tripartita L. o‘simligi O‘zbekistonning deyarli barcha viloyatlarida keng uchraydi. O‘simlik asosan nam yerlarda – ariq va soy bo‘ylarida, ko‘llar va daryolarning yoqalarida, sholipoyalarda, botqoqliklarda, sernam o‘tloqlarda, tashlandiq lekin nam yerlarda begona o‘t sifatida o‘sadi.

Ittikanak o‘simligidan dorilar tayyorlash uchun o‘simlik gullashi oldidan va qisman gullash davrida poyasining yuqori qismi o‘roq yordamida qirqib olinadi yoki uning yirik barglari qo‘l bilan teriladi. So‘ng o‘simlik qismlari salqin joyda quritiladi.

Bidens tripartita L. o‘simligi tarkibida karotin, S vitamini, flovonoidlar, kumarinlar, polifenollar, polisaxaridlar, efir moylari, oz miqdorda alkaloidlar, oshlovchi, shilliq va achchiq moddalar mavjud.

Bidens tripartita L. o‘simligi xalq tabobatida juda keng miqyosda qo‘llaniladi.

Xalq tabobatida o‘simlikning yer ustki qismidan tayyorlangan damlama yoki qaynatma shirincha va rak (saron) kasalligining ba‘zi turlarini davolashda, ishtaha ochuvchi, qon oqishini to‘xtatuvchi, siydik haydovchi va terlatuvchi dori sifatida qo‘llaniladi.

Shuningdek, o'simlikdan tayyorlangan damlama va qaynatma ba'zi teri kasalliklarini - gush va qo'tirni hamda bolalarning diatez kasalliklarida qo'llaniladigan shifobaxsh vannalar tayyorlashda ishlatiladi. *Bidens tripartita* L. o'simligining yer ustki qismidan tayyorlangan damlama xalq tabobatida turli kasalliklarda keng ishlatiladi.

Bidens tripartita L. o'simligidan tayyorlangan dorivor preparatlar ilmiy tibbiyotda buyrak va siydik yo'llari kasalliklarida, siydik haydovchi va shamollashda terlatuvchi hamda ovqat hazm qilishni yaxshilovchi dori sifatida qo'llaniladi. O'simlikning yer ustki qismi shirincha kasalligida qo'llaniladigan choy-yig'masi tarkibiga kiradi.

Ayrim mualliflarning ma'lumotlariga ko'ra, Tibet tibbiyotida *Bidens tripartita* L. o'simligining yer ustki qismlaridan tayyorlangan nastoylar kamqonlikda, sibir yaralarida, ateroskleroza foydalaniladi. Xitoy tabobatida issiqni tushiruvchi va tuberkulyozda dori vositasi sifatida qo'llaniladi.

Bidens tripartita L. o'simligi nastoykasi umumiy tinchlantiruvchi hamda qon bosimini pasaytiruvchi ta'sirga ega ekanligi tajribalar davomida aniqlangan. Undan tashqari o'simlikdan tayyorlangan nastoyka shamollash kasalliklarida suyuqlik haydovchi, urologik kasalliklarda siydik haydovchi vosita sifatida qo'llaniladi.

Oddiy sachratqi (*Cichorium intybus* L.)

Oddiy sachratqi (*Cichorium intybus* L.) o'simligi qoqio'tdoshlar oilasiga kiruvchi, ko'p yillik, bo'yi 30-150 sm. oralig'ida bo'lgan o'tsimon o'simlik.

Cichorium intybus L. o'simligining ildizi uzun, yo'g'on, urchuqsimon va to'g'ri holatda. Poyalari ko'p sonli, g'adir-budir, to'lqinsimon, yengil tuklangan bo'ladi. Ildiz bo'g'zidagi barglari o'yilgan, patsimon bo'lakli, asosiy tomirlari rangli, halqada to'plangan bo'ladi. Poyadagi barglari lansetsimon, navbat bilan joylashgan, o'tkir tishchali, poyani qoplab oluvchi holatda bo'ladi.

To'pguli - chiroyli, havorangli savatcha shaklida bo'lib, to'p-to'p hoida barg qo'ltiqlarida joylashgan. To'pgulidagi barcha gullari tilchasimon. Mevasi - yorqin jigarrang tusda yoki qo'ng'ir, uch-besh qirrali kalta plyonkasimon asosli pistacha meva hisoblanadi.

Cichorium intybus L. o'simligi may oyidan to kuzga qadar gullab turaveradi. Avgust va sentyabr oylarida mevalari pishib yetiladi.

O'simlikni barcha yerlarda - tashlandiq o'tloqlar, bo'shagan yerlar, yo'llar va jarliklar bo'ylarida uchratish mumkin.

Qushqo'nmas (*Cnicus benedictus* L.)

Qushqo'nmas (*Cnicus benedictus* L.) o'simligi qoqio'tdoshlar (*Asteraceae*) oilasiga kiruvchi bir yillik ruderal begona o't o'simligi. Ildizi to'g'ri, kam shoxlangan. Poyasi tik turuvchi, shoxlangan, sal seziladigan besh qirrali, bo'yi 70 sm gacha bo'lgan o'simlik. Ildiz bo'g'zidagi barglari cho'zinchoq, patsimon o'yilgan, asosiga tomon biroz yassilangan. Poyadagi barglari navbat bilan joylashgan, yopishgan, birmuncha tarqoq. Bargning chetlari tikanli-tishchali. Sarg'ish gullari novda va poya oxiridagi yakka-yakka savatchalarga to'plangan. Barg yaproqlarining uchi tikanlar bilan tugallangan. Mevasi to'lqinsimon sariq-jigarrang pistacha. Butun o'simlik bezchali tuklar mavjudligi uchun yopishqoq bo'ladi.

Dorivor maqsadlarda qushqo'nmas o'simligining gullayotgan davrida yoki gullashidan biroz oldinroq yig'ib olingan novdalarining uchki qismidan foydalaniladi. 30 sm gacha bo'lgan uchki qismi yig'ib olingandan keyin soyada quritiladi. *Cnicus benedictus L.* o'simligi kimyoviy jihatdan nisbatan kam o'rganilgan o'simliklar qatoriga kiradi. O'simlikning yer ustki qismlari tarkibida 0,2 % knitsin (seskviterpen laktonlardan), achchiq moddalar, 5 % smola, sterinlar, oshlovchi moddalar, efir moyi va C vitamini mavjud.

Xalq tabobatida *Cnicus benedictus L.* o'simligidan tayyorlangan dorivor preparatlardan saraton kasalliklarida, jeltuxada, ipoxondriyada, nafas yo'llari kasalliklarida, oshqozon-ichak yo'li atoniyasida, yaralarida, buyrak hastaliklarida, siydik ajralishining buzilishida, ovqat hazm qilish faoliyatining buzilishida foydalaniladi.

Ilmiy meditsinada o'simlikning yer ustki qismlaridan tayyorlangan nastoyka va ekstraktlar bemorning ishtahasini qo'zg'ashda va ovqat hazm qilish jarayonini yaxshilashda qo'llaniladi. Qisqasi o'simlikning ham ilmiy, ham xalq tabobatida ahamiyati katta ekanligini ta'kidlab o'tish o'rinlidir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsam qoqio'tdoshlar oilasining ko'pchilik vakillari ruderal holatda o'sishga moslashgan. Bu oilaga mansub o'simliklarning xalq tabobatida o'rni beqiyos. Tabobatda asosan bu oila vakillarining damlamalaridan dori vositasi sifatida ko'p iste'mol qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mustafayev S.M. - Botanika. "O'zbekiston" nashriyoti, Toshkent, 2002.
2. Pratorov O., Jumayev Q. - Yuksak o'simliklar sistemikasi. Toshkent, 2003.
3. Matkarimova A.A., Mahkamov T.X., Maxmudova M.M., Azizov X.Ya., Vaisova G.B. - Botanika. «Go To Print» nashriyoti, Toshkent, 2020.
4. Pratorov O., Nabiyev M.M. - O'zbekiston yuksak o'simliklarining zamonaviy tizimi. "O'qituvchi" nashriyoti, Toshkent, 2007.
5. Pratorov O., Shamsuvaliyeva L., Sulaymonov E., Axunov A., Ibodov K., Mahmudov V. - Botanika. (Morfologiya, anatomiya, sistematika, geobotanika) . " Ta'lim nashriyoti ". Toshkent, 2010.
6. Xoliqov S., Pratorov O., Fayziyev A. - O'simliklar aniqlagichi . " O'qituvchi " nashriyoti, Toshkent, 1995.
7. Matkarimova A.A., Mahkamov T.X., Maxmudova M.M., Azizov X.Ya., Vaisova G.B. - Botanika. «VNESHINVESTPROM» nashriyoti, Toshkent, 2019.
8. Dorivor o'simliklar yetishtirish texnologiyasi va ekologiya. Toshkent. Tafakkur bo'stoni — 2018.
9. Bruno, M.; Bancheva, S.; Roselli, S.; Maggio, A. sesquiterpenoidsin subtribe Centaureinae (Cass) Dumort (tribe Cardueae, Asteraceae): Distribution, 13C NMR spectra data and biological properties. Phytochemistry 2013.

10. Lyß, G.; Glasl, S.; Jurenitsch, J.; Pahl, H.L.; Merfort, I. A sesquiterpene and sesquiterpene lactones from *Achillea millefolium* group possess anti-inflammatory properties but do not inhibit the transcription factor NF- κ B. *Pharm. Pharmacol. Lett.* 2000.

